

Ana Dili Eğitimi Dergisi
Journal of Mother Tongue Education
ADED – JOMTE
www.anadiliegitimi.com

İlköğretim Okulları İçin Hazırlanan Deyim Sözlükleri Üzerine Bir Değerlendirme*

Bayram Baş**

Özet

Türkçe öğretiminin temel amaçlarından biri de bireyin söz varlığını geliştirmektir. Söz varlığının önemli unsurlarından olan deyimlerin, sözlükler aracılığı ile öğrenciye aktarımı, açıklanması ve kavratılması büyük önem göstermektedir. Bu doğrultuda, çalışmanın amacı, deyim sözlüklerinin, öğrenciye deyim öğretimi açısından yeterliliğini tartışmak, sözlüklerin içerik/kapsam ve biçim açısından özelliklerini değerlendirmek ve sözlükler arasındaki farklılıkları ortaya koyabilmektir. Araştırmada, 6, 7 ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarından ve aynı hedef kitlenin okuma materyallerinden seçilen 100 (yüz) deyim, beş ayrı yayınevince yayımlanmış deyim sözlüklerinde taranmış, bulgular nicel ve nitel olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, sözlükler öğrenci başvurusunu karşılayabilme, deyimleri açıklama tarzları, biçimsel özellikler açısından incelenmiştir. Araştırmanın sonucunda, ilköğretim öğrencilerine yönelik hazırlanan deyim sözlükleri arasında kayda değer farklılıklar olduğu ve sözlüklerin hazırlanmasında ortak bir yöntem bulunmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Deyim, sözlük, deyim sözlükleri, söz varlığı.*

An Evaluation on the Idiom Dictionaries for Primary Schools

Abstract

The main aim of Turkish education is to develop vocabulary of an individual. Transportation, explanation and comprehension of idioms that are among the essential components of vocabulary have a great importance. From this aspect, the goals of the study are to discuss the capacity of dictionaries of idioms in idioms teaching of students, to evaluate the qualities of dictionaries according to their contents/comprehensiveness and forms and to explore the differences among dictionaries. In this paper, 100 idioms; which were selected from 6,7 and 8th grades coursebooks and reading materials of the same age group, have been searched in dictionaries of idioms published by five different publications, and the findings have evaluated quantitatively and qualitatively. In addition, dictionaries have been assessed as regard to their capacity to reply students applications, explanatory styles and formational characteristics. At the end of the study, it has been found out that there are remarkable differences among dictionaries of idioms of primary graders and there is no common method in preparing them.

Key Words: *Idiom, dictionary, dictionary of idioms, vocabulary.*

Giriş

Söz varlığının bir unsuru olarak kalıplaşmış özellik gösteren, dilbilimin içinde “bağdaştırma” başlığı altında değerlendirilen ve toplumun uzun zaman dilimlerinde ortak kabulleriyle oluşan deyimler, bireyin sahip olduğu ana dilin gelişiminde önemli görevler üstlenirler. Kültür unsurlarının bağlayıcı çekirdeğini meydana getiren dilin ana bileşenlerden olmaları yanında, benzetme yoluyla oluşmaları ve mecazi özellik taşımaları sebebiyle, dil ve düşünce bağlamında *etkileşim* yaratan deyimlerde, anlatım yollarında kullanılma ihtiyacı ön plana çıkar. Bu öncelik ihtiyacı, dil eğitimi sürecinde deyimlerin ham ve işlenmiş birer malzeme olarak, etkili, verimli ve doğru biçimde

* Bu çalışma, 5. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu’nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

**Yrd. Doç. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü. İstanbul. E-posta:

bayrambas@gmail.com

öğrenilmelerini gerektirir. Sözlü iletişimin yanında, metin temelli anlatımlarda bireyin, deyimleri fark etme, tanıma, edinme ve kullanma becerilerinin oluşması ve bu becerilerin gelişmesi, bir takım eğitim ortamlarını ve bunlara bağlı çeşitli eğitim araçlarının hazırlanmasını zaruri kılar. Dil eğitimi açısından, deyimlerin bireye kazandırılmasında kullanılacak ön önemli eğitim araçları da başvuru, karşılama, açıklama ve sağlama yönleriyle oluşmuş *deyim sözlükleridir*.

“Belli bir durumu, oluşumu, insanların tutum ve davranışlarını, fiziksel ve ruhsal niteliklerini, kendi anlamları dışında kullanılan birkaç sözcükten oluşan birimlerle dile getiren” (Aksan, 2004: 172) deyimler, “sosyal hayatın getirdiği yeni kavram, nesne ve durumları anlatmak için kullanılan söz türetme yollarından biri” (Sinan, 2008: 92) olarak dâhil oldukları alıcı söz varlığından üretici söz varlığına transfer edilirler. Bireyin konuşma ve yazma becerileri vasıtasıyla etkili bir dil kullanması, alıcı söz varlığındaki unsurları, nicel ve nitel açıdan üretici söz varlığına aktarabilmesine bağlıdır. İşte deyimlerin de insanın alıcı söz varlığına dinleme yanında özellikle okuma aracılığıyla girmesi, deyimlerle karşılaşan bireyin onları doğru algılaması ve anlaması ve yine doğru kullanmasını gerektirir ki bunun gerçekleşme düzeyi de büyük oranda deyimlerin öğrenilmesi için ilk önce başvuru deyim sözlüklerine bağlıdır. İlköğretim boyunca çocukların özellikle okudukları metinlerde karşılaştıkları ve anlamını bilmedikleri deyim örneklerini ararken müracaat ettikleri bu başvuru kaynaklarının da biçimsel ve içerik açısından belirli ölçütleri taşıması ve birbirinden farklı deyim sözlüklerinin büyük oranda ortak özellik göstermesi *söz varlığı unsurlarının doğru kazanılması* açısından son derece önemlidir.

Çalışmamızın amacı, ilköğretim öğrencileri için hazırlanmış deyim sözlüklerinin, öğrenciye deyim öğretimi açısından yeterliliğini tartışmak, içerik/kapsam ve biçim özelliklerini değerlendirmek ve sözlükler arasındaki farklılıkları ortaya koyabilmektir.

Yöntem

Bu çalışmada nicel ve nitel yaklaşımlar birlikte kullanılmıştır. Araştırmanın deseni, nitel araştırma desenlerinden olan kültür analizidir. Kültür analizi, “*bireysel algı ve davranışın olduğu kadar toplumsal davranış, yapı, işleyiş, değerler, normlar gibi kültürel öğelerin tanımı ve analizi üzerine odaklanır*” (Akt. Yıldırım ve Şimşek, 2005: 70).

Araştırmanın verileri, nitel araştırma tekniklerinden olan doküman incelemesi tekniği ile elde edilmiştir. Doküman incelemesi, “*araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar*” (Yıldırım ve Şimşek, 2005: 187).

Araştırmada, ilköğretim öğrencileri için beş farklı yayınevi tarafından hazırlanan deyim sözlükleri incelenmiştir. İncelenen deyim sözlükleri şunlardır:

1. Yeni Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. Bilge Kültür Sanat. (Hzl: Alper Yıldırım).
2. Deyimler Sözlüğü. Bu Yayınevi. (Hzl: İlknur Levent).
3. İlköğretim Deyimler Sözlüğü. Bordo Siyah. (Hzl: Ahmet Özdemir).
4. Deyimler Sözlüğü. Şenyıldız Yayınevi. (Hzl: Müfit Aksakal).
5. Deyimler Sözlüğü. Damla Yayınevi. (Hzl: Şerif Benekçi).

Deyim sözlüklerinin incelenmesi için, Uluçay’ın (2010) 6, 7 ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarında tespit ettiği deyimlerden 50 tanesi ile Baş’ın (2006) çocuk kitaplarında tespit ettiği deyimlerden 50 tanesi tesadüfi olarak belirlenmiştir. İncelemeye esas 100 deyim beş farklı yayınevi tarafından yayımlanmış deyim sözlüklerinde taranmış, sonuçları nicel olarak gösterilmiştir. Değerlendirmelerde bu nicel veriler kullanılarak içerik analizine başvurulmuş, deyim sözlüklerinin niteliklerine ilişkin değerlendirmeler yapılmıştır.

Çalışmada, incelemeye konu olan deyim sözlüklerinin biçim özellikleri ile içerik/kapsam özellikleri birbirleriyle karşılaştırılmış, ilköğretim düzeyinde kullanılacak deyim sözlüklerinin nitelikleri sorgulanmıştır.

Bulgular ve Yorum

Bu bölümde sözlüklerde taranan deyimlere dair nicel bulgular, sözlüklerin içerik/kapsam özellikleri ve biçimsel yönleri karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Sözlüklerdeki Deyimlere Dair Nicel Bulgular

Deyim sözlüklerinde taranan deyimlere dair nicel bulgular aşağıdaki tabloda verilmiştir. Deyim sözlükleri yukarıda gösterildikleri numaralara göre (1, 2, 3, 4, 5) adlandırılmıştır. "T" kısaltması deyimlerin buldukları toplam sözlük sayısını göstermektedir.

DEYİMLER	1	2	3	4	5	T	DEYİMLER	1	2	3	4	5	T
ağır basmak	+	+	+	+	+	5	içi gitmek	+	-	+	+	+	4
ağzının içine bakmak	+	+	+	+	+	5	kafa yormak	+	+	-	+	+	4
dara düşmek	+	+	+	+	+	5	kapısını aşındırmak	+	+	+	+	-	4
dizini dövme	+	+	+	+	+	5	kara kara düşünmek	+	+	+	+	-	4
fena olmak	+	+	+	+	+	5	kendini bilmek	+	+	-	+	+	4
göz atmak	+	+	+	+	+	5	kıt kanaat (geçinmek)	+	+	-	+	+	4
içini kemirmek	+	+	+	+	+	5	kucak açmak	+	+	+	+	-	4
iş başa düşmek	+	+	+	+	+	5	tatlıya bağlamak	+	+	+	+	-	4
kafasına koymak	+	+	+	+	+	5	tuz(la) buz olmak	+	+	+	+	-	4
kalp (kalbini) kırmak	+	+	+	+	+	5	yabana atmak	+	+	-	+	+	4
kızarıp bozarmak	+	+	+	+	+	5	yol kesmek	+	+	+	+	-	4
ödü patlamak	+	+	+	+	+	5	yola gelmek	+	+	+	+	-	4
renk vermemek	+	+	+	+	+	5	yolunu gözlemek	+	+	-	+	+	4
sarmaş dolaş olmak	+	+	+	+	+	5	(bir şeyin) altında kalmak	+	+	-	+	-	3
ses çıkarmamak	+	+	+	+	+	5	bir köşeye çekilmek	+	-	-	+	+	3
sıkboğaz etmek	+	+	+	+	+	5	bir sözünü iki etmemek	-	+	+	+	-	3
tepesinden kaynar sular (dökülmek)	+	+	+	+	+	5	değer biçmek	-	+	+	+	-	3
üstünde durmak	+	+	+	+	+	5	dikkat kesilmek	+	-	+	+	-	3
üstüne yürümek	+	+	+	+	+	5	dört duvar arasında kalmak	+	-	+	+	-	3
yaka silmek	+	+	+	+	+	5	gönül (yıkma) kırmak	+	-	-	+	+	3
yakasına yapışmak	+	+	+	+	+	5	gözünü ilişmek	+	-	-	+	+	3
yelkenleri suya indirmek	+	+	+	+	+	5	içi kararmak	+	-	+	+	-	3
yerin dibine geçmek	+	+	+	+	+	5	içinden çıkmak	-	+	+	+	-	3
yuvarlanıp gitmek	+	+	+	+	+	5	öne sürmek	+	+	-	+	-	3
acı çekmek	+	+	-	+	+	4	parmak ısırma	-	-	+	+	+	3
ağırdan almak	+	+	+	+	-	4	yüzsuyu dökmek	-	+	+	+	-	3
ayağına kapanmak	+	+	-	+	+	4	(bir şeyi) aklında tutmak	+	-	-	+	-	2
başı dara düşmek	+	+	+	+	-	4	ağzını tutmak	-	-	-	+	+	2
bayram etmek	+	+	-	+	+	4	akla gelmek	-	-	-	+	+	2
beli bükülmek	+	+	-	+	+	4	altından kalkmak	-	+	-	+	-	2
boyun eğmek	+	-	+	+	+	4	ayağına gelmek	+	-	-	+	-	2
canından bezmek	+	+	+	+	-	4	bahse girmek (tutuşmak)	-	-	+	+	-	2
dillere düşmek	+	+	+	-	+	4	başına vurmak	-	+	-	+	-	2
elini çabuk tutmak	+	+	+	+	-	4	dile getirmek	+	-	-	+	-	2
gönül almak	+	+	+	+	-	4	dünden (hazır) razı olmak	+	-	-	+	-	2
göz yummak	+	+	+	+	-	4	ele almak	+	+	-	-	-	2
gözünün yaşına bakmamak	+	+	-	+	+	4	göz önünde tutmak	-	-	+	+	-	2
günaha girmek	-	+	+	+	+	4							
hafife almak	+	+	-	+	+	4							

İlköğretim Okulları İçin Hazırlanan Deyim Sözlükleri Üzerine Bir Değerlendirme

DEYİMLER	1	2	3	4	5	T	DEYİMLER	1	2	3	4	5	T
(bulundurmak)							çaba göstermek	-	-	-	-	-	0
gözünde büyütme	-	-	-	+	+	2	hasret gidermek	-	-	-	-	-	0
yüksekten uçmak	+	-	+	-	-	2	maya çalmak	-	-	-	-	-	0
yüzünü ağartmak	-	-	+	+	-	2	nam salmak	-	-	-	-	-	0
ziyafet çekmek (vermek)	+	-	+	-	-	2	pahalya patlamak	-	-	-	-	-	0
gölge düşmek	-	-	+	-	-	1	pili bitmek	-	-	-	-	-	0
gözleri dolu dolu olmak	-	+	-	-	-	1	renk almak	-	-	-	-	-	0
kaderine küsmek	-	+	-	-	-	1	sararıp solmak	-	-	-	-	-	0
kan dökmek	-	-	-	+	-	1	soluk almak	-	-	-	-	-	0
laf yetiştirmek	-	-	+	-	-	1	sözü ağızında kalmak	-	-	-	-	-	0
baskına uğramak	-	-	-	-	-	0	zarara sokmak	-	-	-	-	-	0
başına kakmak	-	-	-	-	-	0	TOPLAM	6	6	5	7	4	-
beş paralık etmek	-	-	-	-	-	0		6	1	6	7	6	-
cesaretini toplamak	-	-	-	-	-	0							

Deyimlerin sözlüklerde bulunma oranları şöyledir:

Sözlükler	Bulunan Deyimler
1. Bilge Kültür Sanat	66%
2. Bu Yayınevi	61%
3. Bordo Siyah	56%
4. Damla Yayınevi	77%
5. Şenyıldız Yayınevi	46%
Ortalama	61,20%

Tablodan da anlaşılacağı üzere, deyimlerin en fazla rastlandığı sözlük, % 77 oranı ile Damla Yayınevi'ne aittir. Bunu % 66 oranı ile Bilge Kültür Sanat'ın sözlüğü takip etmektedir. Deyimleri karşılama açısından en düşük orana sahip sözlük ise % 46 değeri ile Şenyıldız Yayınevi'ninkidir. İlköğretim öğrencilerinin Türkçe ders kitaplarında ve okuma materyallerinde yer alan 100 farklı deyim, ortalama % 61,20 oranı ile sözlüklerde bulunmakta, yaklaşık % 40 deyim ise sözlüklerce karşılanamamaktadır. Öğrenciler anlamını öğrenmek isteyecekleri deyimlerin, neredeyse yarısını sözlüklerde bulamama riski ile karşı karşıyadır.

Deyimlerin, sözlüklerde karşılama sayıları ise şöyledir:

Beş sözlükte bulunanlar	Dört sözlükte bulunanlar	Üç sözlükte bulunanlar	İki sözlükte bulunanlar	Bir sözlükte bulunanlar	Hiçbirinde olmayanlar
24	28	13	15	5	15

Toplam 85 deyim beş sözlüğün herhangi birinde bulunmakta, ancak 15 deyim hiçbir sözlükte yer almamaktadır. Sözlüklerde yer almayan deyimler şunlardır: "Baskına uğramak, başına kakmak, beş paralık etmek, cesaretini toplamak, çaba göstermek, hasret gidermek, maya çalmak, nam salmak, pahalya patlamak, pili bitmek, renk almak, sararıp solmak, soluk almak, sözü ağızında kalmak, zarara sokmak."

"Ağır basmak, ağızının içine bakmak, dara düşmek, dizini dövmek, fena olmak, göz atmak, içini kemirmek, iş başa düşmek, kafasına koymak, kalp (kalbini) kırmak, kızarıp bozarmak, ödü patlamak, renk vermemek, sarmaş dolaş olmak, ses çıkarmamak, sıkboğaz etmek, tepesinden kaynar sular (dökülmek), üstünde durmak, üstüne yürümek, yaka silkemek, yakasına yapışmak, yelkenleri suya indirmek, yerin dibine geçmek (girmek), yuvarlanıp gitmek" deyimleri tüm sözlüklerde bulunmaktadır ve bu deyimler toplam 24 tanedir. Yani öğrencilerin

ne şekilde olursa olsun, sözlüklerin herhangi birinde bulabileceği deyimler sadece % 25 oranındadır. Ancak, okuma materyallerinde yer alan deyimlerden 76 tanesiyle yani % 75'ile karşılaşan bir öğrencinin, bunlardan herhangi birini, sözlüklerde bulamama ihtimali de söz konusudur. Bu değerler, deyim sözlüklerinin öğrenci başvurusunu karşılama açısından yetersiz oldukları sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Sözlüklerin İçerik/Kapsam Özelliklerinin Karşılaştırılması

Sözlüklerin içerik/kapsam özellikleri, açıklama, sıralama, seviyelendirme, örneklendirme vb. hususlardan oluşur. Karadağ (2011: 201-205), çalışmasında ilköğretim öğrencilerine yönelik hazırlanan sözlüklerin içerik ve kapsam özelliklerini belirlemiştir. Bu özelliklerden deyim sözlükleri için de geçerli olanları, şöyledir:

1. Öğrenci başvurusunu karşılamalıdır.
2. Sözlükbirimlerin tanımlanmasında ve açıklanmasında öğrenci seviyesi dikkate alınmalıdır.
3. Anlam birimlerinin oluşturulmasında öğrencilerin bellek özellikleri dikkate alınmalı ve sıralanmasında öğrenci açısından önemli olan anlam birimleri vurgulanmalıdır.
4. Sözlükbirimlerin birden çok anlamı verilirken önem sırası gözetilmeli, öğrencilerin karşılaşma ihtimali olan anlamları sözlüklere alınmalıdır.

Deyim sözlüklerinin hepsinde yer alan deyimlerin açıklamalarında bazı tutarsızlıklar bulunmaktadır. Bunlara dair örneklerden bazılarını değerlendirmeye çalışalım.

	1 Diğerlerine göre daha fazla güç kullanarak istediğini yaptırmak.
	2 Üstün gelmek, daha fazla sözü geçer olup tesir etmek.
ağır basmak	3 Bir işte etkisi ve gücü üstün gelmek.
	4 Başkalarınınkinden daha üstün bir güç kullanarak istediğini yaptırmak.
	5 Başkasının kullandığı güçten daha üstün bir güç kullanarak istediğini yaptırmak.

“Ağır basmak” deyimini, 1, 4 ve 5 numaralı sözlüklerde aynı ifadelerle açıklanmıştır. Bu sözlüklerdeki açıklamalar Aksoy’un (1984) **Deyimler Sözlüğü-2** adlı çalışmasındaki açıklamaların aynısıdır. 2 ve 3 numaralı sözcükler, deyim *üstün gelmek* yönüne vurgu yaparken, diğer sözlükler deyim *istediğini yaptırmak* ifadeleriyle açıklamayı tercih etmiştir. 2 numaralı sözlük *tesir* sözcüğüyle, 3 numaralı sözlük ise *etki* sözcüğüyle deyim anlamını genişletmiştir. 1, 4 ve 5 numaralı sözlüklerde yer alan *güç kullanmak* ifadesi deyim anlam sınırlarını değiştirmektedir. Çünkü herhangi bir durumda, “ağır basmak” için *güç kullanmak* şart değildir. *Ağır basma* durumunda, güç kullanmaktan değil, gücün üstün gelmesinden söz edilebilir. Ayrıca ağır basmak deyimini “ağırılık olarak fazla gelmek” (www.tdk.gov.tr) anlamı da taşımaktadır. Bu anlama, hiçbir sözlükte yer verilmemiştir.

	1 Birisinin söylediklerini hayranlıkla dinlemek.
	2 Birini hayranlıkla dinlemek.
ağzının içine bakmak	3 Karşısındakinin sözlerini seve seve dinlemek.
	4 Birinin söylediklerini hayranlıkla, zevkle ve dikkatle dinlemek, bu sözlerle uymak.
	5 Birisini seve seve ve dikkatle ve zevkle dinlemek.

“Ağzının içine bakmak” deyimini, tüm sözlüklerde *dinlemek* ifadesi ile açıklanmıştır. 1, 2 ve 4 numaralı sözlüklerde dinlemek işi, *hayranlık* ifadesi ile 3 ve 5 numaralı sözlüklerde ise *seve seve* ve *zevkle* sözleriyle genişletilmiştir. 4 numaralı sözlüğün açıklamasının tamamı Aksoy’dan (1984) alınmıştır. Bu deyim anlamında iki boyut bulunmaktadır. Birincisi birinin ne dediğine bakmadan, onu koşulsuzca ve istekli olarak dinlemek, ikincisi ise dinleme işinden sonra

söylenenlere uymaktır. Anlamın iki boyutunu en iyi düzeyde karşılayan 4 numaralı sözlüktür. Tüm sözlükler dinlemek işine yer vermelerine rağmen, bu deyimde asıl vurgulanan *koşulsuzca bağlı kalarak dinlemek* durumuna vurgu yapmamıştır.

dara düşmek	1 1. Sıkıntı içinde olmak. 2. Para sıkıntısı çekmek.
	2 Para sıkıntısı içinde kalmak.
	3 Sıkıntı çekmek.
	4 Para sıkıntısı içinde kalmak.
	5 Para sıkıntısı içinde bulunmak.

“Dara düşmek” deymi, 1, 2, 4 ve 5 numaralı sözlüklerde para sıkıntısı içinde olmak sözü ile açıklanırken, 3 numaralı sözlükte sadece *sıkıntı çekmek* ifadesi ile gösterilmiştir. “Sıkıntı çekmek” sözü de bir deyimdir. Ancak bu deyim “dara düşmek” deyimine oranla, yakın bir bağdaştırmadır. “Dara düşmek” deyiminin akla ilk gelen anlamı *parasız durumda olmaktır*. Fakat deyim *sıkıntı içine girmek* gibi anlamı da bulunmaktadır. Deyimin iki boyutlu olan anlamı 1 numaralı sözlükte, numaralandırılarak karşılanmıştır.

içini kemirmek	1 Kuşkulanmak, huzursuzluk duymak.
	2 Bir üzüntü, kendisini sürekli olarak rahatsız etmek.
	3 Bir üzüntü ve düşünce dolayısıyla rahatsızlık duymak.
	4 Bir üzüntü, kendisini sürekli olarak rahatsız etmek.
	5 Bir üzüntü, kendisini devamlı olarak rahatsız etmek.

“İçini kemirmek” deymi, 2, 3, 4 ve 5 numaralı sözlüklerde neredeyse aynı ifadelerle açıklanmıştır. 1 numaralı sözlükte deyim, huzursuzluk duyma yanında *kuşkulanma* ifadesiyle de açıklanmıştır. Ancak “içini kemirmek” deyiminin kuşkulanmak gibi bir anlam taşıdığını söylemek, deyim *anlam sınırlarını değiştirmektedir*. Çünkü kuşkulanmak, *şüphe etmek*, *şüpheye düşmek* gibi deyimlere karşılık gelebilecek bir ifadedir. “İçini kemirmek”de ise daha ziyade *tedirginlik* hâli ön plana çıkmaktadır. Deyimde ortaya konan tedirginlik durumunun bir diğer özelliği de *süreklilik* taşımasıdır. Bu durum sadece 2, 4 ve 5 numaralı sözlüklerde dile getirilmiştir.

kafasına koymak	1 Bir işi yapmaya karar vermek.
	2 Yapmaya karar verip zamanını beklemek.
	3 Kararlı olmak.
	4 Bir şeyi yapmaya karar vererek zamanını beklemek.
	5 Bir şeyi yapmaya kesin olarak karar vermek.

“Kafasına koymak” deymi 1, 2, 4 ve 5 numaralı sözlüklerde *karar vermek* ifadesiyle, 3 numaralı sözlükte ise *kararlı olmak* ifadesiyle açıklanmıştır. 2 ve 4 numaralı sözlüklerdeki açıklama Aksoy’dan (1984) alınmıştır. Bu deyim *anlamı üç aşamada tamamlanmaktadır*. Birincisi herhangi bir karar için önceden şartlanmak, ikincisi kararlılığını sürdürmek ve üçüncüsü de kararını gerçekleştirmek için vakit kollamaktır. 5 numaralı sözlük karar verme işine *kesin* sözcüğünü ekleyerek, deyim *anlamının ilk aşamasına da yaklaşmış*, fakat zamanını beklemek yönüne değinmemiştir. 5 numaralı sözlüğün dışındakilerde, deyim *şartlanma* anlamına vurgu yapılmamıştır. Ayrıca “kafasına koymak” deymi, *bir iş yapmak için karar vermekten ziyade, kararı daha önceden almak* durumunu göstermektedir. Deyimin bu yönüne, hiçbir açıklamada değinilmemiştir.

renk vermemek	1	Durumunu, duygularını belli etmemek.
	2	Duygu ve düşüncesini belli etmemek.
	3	Duygu ve düşüncelerini belli etmemek; bildiği hâlde bilmez gibi görünmek.
	4	Duygu ve düşüncesini belli etmemek, bir şeyi bildiği hâlde bilmez gibi görünmek.
	5	Duygu ve düşüncelerini belli etmemek; bildiği hâlde bilmez gibi görünmek.

“Renk vermemek” deyiminin anlamı, “duygularını, düşüncelerini veya başka bir durumunu belli etmemek, bir şeyi bildiği hâlde bilmez gibi görünmek” (www.tdk.gov.tr) biçiminde *belli etmemek* ve *bilmez gibi görünmek* olarak iki boyut taşımaktayken, 1 ve 2 numaralı sözlüklerde bu iki boyuta yer verilmemiştir.

tepesinden kaynar sular (dökülmek)	1	Beklenmedik bir olay karşısında çok şaşırarak ve üzülerek.
	2	Üzücü bir durumun sıkıntısından ter içinde kalmak.
	3	Çok kötü bir haber alınca pek üzülerek.
	4	Üzücü bir durumun sıkıntısından ter içinde kalmak.
	5	Üzücü bir durumun sıkıntısından ter içinde kalmak.

“Tepesinden kaynar sular dökülmek” deyiminin anlamı 2, 4 ve 5 numaralı sözlüklerde aynıdır ve bu anlamlar Aksoy’dan (1984) alınmıştır. Deyim “hiç beklenmeyen çok acı ya da utandırıcı bir olayla karşılaşma durumunda kalan kimsenin içinde bulunduğu hâli” (Saraçbaşı, 2010: 1110) anlatmaktadır. Ancak bu açıklamalardan *ter içinde kalmak* gibi mana çıkarmak deyim anlam sınırlarını zorlamaktadır. Deyimde asıl ifade edilmek istenen durum, sıkıntı sonucu terlemek değil sıkıntıya düşmektir.

yaka silkemek	1	Bıkmak, usanmak.
	2	Birinden çok nefret etmek, bıkmak.
	3	Bıkıp usanmak; bir iş, durum, yer ya da kimsenin olumsuz yanlarından tedirginlik duyduğunu belirtmek.
	4	Bıkıp yakınmak.
	5	Bıkıp usanmak.

“Yaka silkemek” deyimini, 1, 2, 3 ve 5 numaralı sözlüklerde *bıkıp usanmak* sözleriyle açıklanırken, 4 numaralı sözlükte bıkmakla birlikte *yakınmak* sözcüğü ile de ifade edilmiştir. Oysa *yakınmak* sözcüğü, kişinin usanma durumunda olmasının sonucundaki şikayetini dile getirmektedir. 3 numaralı sözlükteki açıklamalar, diğer sözlüklerden daha fazladır.

Değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere, öğrencilere yönelik hazırlanan deyim sözlüklerinde, deyimlere dair verilen açıklamalarda tam bir ortaklık söz konusu değildir. Bazı deyimlerin anlam sınırları sözlüklerde daraltılmış, bazılarında genişletilmiş bazılarında ise değiştirilmiştir. Bazı sözlükler, anlamları açıklarken, benzer başka deyimleri kullanmayı tercih etmişlerdir. Birden farklı anlamı olan ve anlamları aşamalı özellik gösteren deyimlerin sözlüklerdeki açıklamalarında, tam bir ortaklık söz konusu değildir. Ayrıca eş ve benzer anlamlı deyimleri göstermek amacıyla kullanılan *göndermeler*, hiçbir sözlükte bulunmamaktadır.

Deyim sözlüklerinden bazıları açıklamalarını doğrudan başka sözlüklerden ya da www.tdk.gov.tr adresindeki Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü’nden almışlardır. Bilge Kültür Sanat’a ait 1 numaralı sözlük dışındaki deyim sözlükleri, açıkladıkları deyimlerin anlamlarını daha somut kılmak için örnek kullanımları gösterme yolunu tercih etmemiştir.

Sözlüklerin Biçimsel Özelliklerinin Karşılaştırılması

Sözlüklerin biçimsel özelliklerini sözlüğün boyutları, yazı tipi ve büyüklüğü, renk, cilt, kâğıt özellikleri, kapak, kullanılabilirlik, taşınabilirlik, kılavuz sözler meydana getirmektedir. Karadağ (2011: 198-201), sözlüklerdeki biçimsel özellikleri şöyle belirlemiştir:

1. *Taşınabilir olmalıdır.*
2. *Kapağı ile cildi kaliteli ve dayanıklı olmalıdır.*
3. *Albenisi olmalıdır.*
4. *Yazı tipi sade, yazı büyüklüğü yaş düzeyine uygun olmalıdır.*
5. *Baskı-renk kalitesi yüksek olmalıdır.*
6. *Sözlüğün başında, kullanma yönergeleri, kısaltmalar listesi ve alfabe bulunmalıdır.*

Araştırmamızda incelenen deyim sözlüklerinin boyutları şöyledir:

1. Bilge Kültür Sanat : 11,5 x 16 cm
2. Bu Yayınevi : 11,2 x 16,5 cm
3. Bordo Siyah : 8,3 x 15 cm
4. Damla Yayınevi : 9,5 x 13,5 cm
5. Şenyıldız Yayınevi : 10 x 14 cm

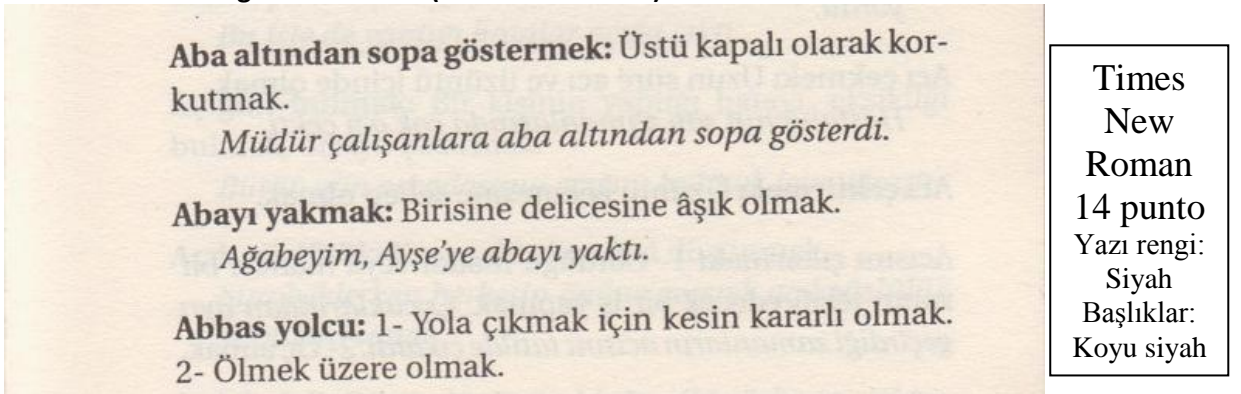
Sözlüklerin boyutları birbirine yakındır ve sözlükler taşınabilir özelliktedir. Sadece Bordo Siyah'a ait 3 numaralı sözlüğün en ve boy oranı düzensizdir. Sözlüğün boy uzunluğu, en uzunluğunun neredeyse iki katıdır. Bu da sözlüğün kullanılabilirliğini olumsuz yönde etkilemektedir.

Şenyıldız Yayınevi'ne ait 5 numaralı sözlük plastik kapaklı, diğer sözlükler ise telefon kaplı karton kapaklıdır. Tüm sözlüklerde formalar, cilde yapıştırılarak bağlanmıştır.

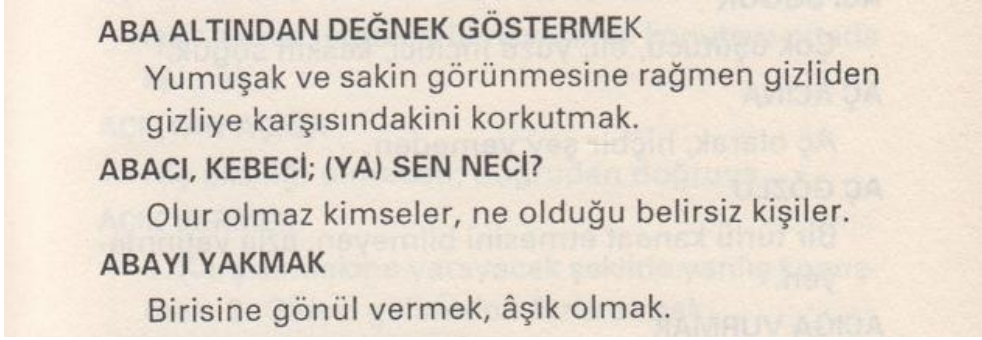
Sözlük kapakları sade ve resimsizdir. 1 numaralı sözlük vişneçürüğü, 2 ve 4 numaralı sözlükler sarı ve turuncu, 3 numaralı sözlük yeşil, 5 numaralı sözlük ise siyah tonla renklendirilmiştir. 1 numaralı sözlük deyimler sözlüğü ve atasözleri sözlüğü şeklinde iki bölümden meydana gelmektedir. Bu bölümler, birbirine zıt yönde, iki bölüm tek cilt olarak ciltlenmiştir. Sözlüklerin kapaklarının albenisi olduğunu söylemek güçtür.

Sözlüklerde kullanılan yazı tipleri ve sayfa düzeni, somutlaştırmak amacıyla orijinal boyutlarıyla aşağıda gösterilmiştir:

Resim-1: Bilge Kültür Sanat (1 numaralı sözlük)

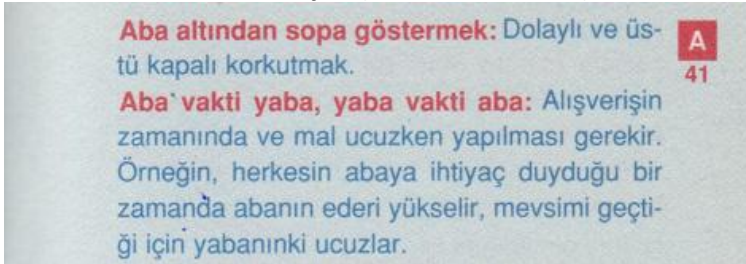

Resim-2: Bu Yayınevi (2 numaralı sözlük)

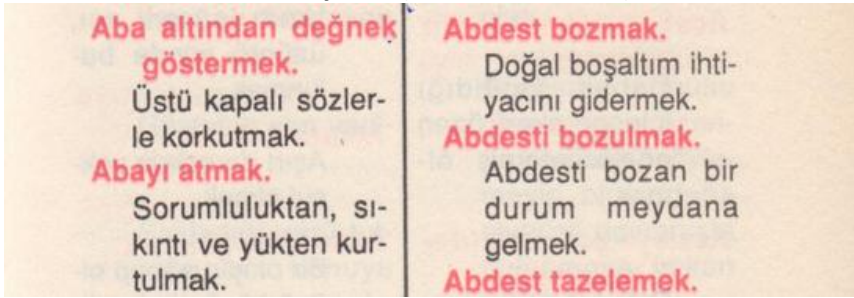
Arial
13 punto
Yazı rengi:
Siyah
Başlıklar:
Koyu siyah

Resim-3: Bordo Siyah (3 numaralı sözlük)

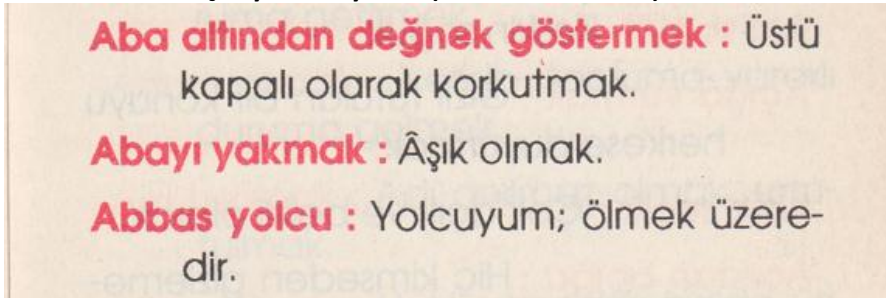
Arial
10 punto
Yazı rengi:
Mavi
Başlıklar: Kırmızı

Resim-4: Damla Yayınevi (4 numaralı sözlük)

Arial
11 punto
Yazı rengi:
Siyah
Başlıklar:
Kırmızı

Resim-5: Şenyıldız Yayınevi (5 numaralı sözlük)

Century Gothic
14 punto
Yazı rengi:
Siyah
Başlıklar:
Kırmızı

Bilge Kültür Sanat'ın sözlüğü Times New Roman, 14 punto; Bu Yayınevi'nin sözlüğü Arial, 13 punto; Bordo Siyah'ın sözlüğü Arial, 10 punto; Damla Yayınevi'nin sözlüğü Arial, 11 punto; Şenyıldız Yayınevi'nin sözlüğü ise Century Gothic, 14 punto yazı tipi ve karakteri ile hazırlanmıştır. Yazı tipleri ve yazı büyüklükleri öğrencilerin seviyelerine uygundur. Bu açıdan, 5 numaralı sözlük ilköğretimin ilk sınıflarına, 3 numaralı sözlük ise daha ileri sınıflara hitap etmektedir.

Tüm sözlüklerde madde başı olan deyimler, koyu renkle yazılmıştır. 1 ve 2 numaralı sözlükte siyah renk, 3 numaralı sözlükte kırmızı ve mavi renk, 4 ve 5 numaralı sözlükte ise kırmızı ve siyah renk kullanılmıştır. 1, 2, 3 ve 5 numaralı sözlükte baskı kalitesi normal düzeydedir. Ancak 4 numaralı sözlükte, bazı sayfalarda renkler dağılmış ve bu durum dizginin

yer yer bozulmasına sebep olmuştur. Ayrıca, sözlüklerin sayfalarında arka sayfalar da gözükmemektedir. Yani sözlüklerin sayfaları geçirgendir.

4 numaralı sözlükte, madde başlarının daha kolay bulunması için, üstbilgi bölümünde sayfanın ilk deyimleri gösterilmiştir. Bu kılavuz sözler, sözlükte madde başlarını ararken öğrencilere büyük kolaylık sağlayacaktır. Diğer sözlüklerde kılavuz sözler kullanılmamıştır. 3 numaralı sözlükte kılavuz sözler yerine, her sayfada deyim ilk harfini gösteren A'dan Z'ye kadar kılavuz harfler bulunmaktadır.

2, 4 ve 5 numaralı sözlüklerde ikinci satırlar, soldan girintili başlamaktadır. Bu özellik madde başlarının bulunmasını kolaylaştırmaktadır. 1 ve 3 numaralı sözlüklerde böyle bir girinti bulunmamaktadır. Sayfalar, 4 numaralı sözlükte çift sütun, diğer sözlüklerde ise tek sütundur.

Bazı sözlüklerin baş kısmında deyimlere dair açıklamalar yer almaktadır. 1 numaralı sözlüğün önsöz bölümünde, deyimlerin özelliklerine dair kısa açıklamalar bulunmaktadır. 2 numaralı sözlükte, deyimlere dair açıklamalar, önsöz bölümünün devamında verilmiştir. 3 numaralı sözlükte, önsözün ardından deyimlerin özelliklerine ve öykülerine dair uzunca bir açıklama bölümü (30 sayfa) bulunmaktadır. Bu sözlüğün sonunda yöresel deyimlere ve Türk Dünyası'ndan deyimlere de örnekler gösterilmiştir. 4 numaralı sözlükte, önsözün ardından deyimlere dair kısa bir açıklama bölümü yer almaktadır. 5 numaralı sözlükte önsöz bulunmamasıyla birlikte, giriş kısmında deyimlere dair bilgiler sıralanmış ve sözlüğün sonuna, deyimlerle ilgili 50 adet test sorusu eklenmiştir.

Deyim sözlüklerinin hiçbirinde, sözlüğün ne şekilde kullanılacağına dair bir yönerge bulunmamaktadır. Ayrıca, sözlüklerde "Kaynakça" da gösterilmemiştir.

3 ve 5 numaralı sözlüklerin sonuna, öğrencilerin not almaları için boş sayfalar eklenmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Deyim sözlükleri, öğrencilerin başvurularını karşılama açısından yeterli düzeyde değildir. Benzer bulgulara başka araştırmalarda da rastlanılmaktadır. Mesela, Güzel ve Karadağ (2010: 455), okul sözlükleri üzerine yaptıkları araştırmada, sözlüklerde öğrencilerin başvurularını karşılama oranının yeterli olmadığını bildirmektedirler.

Damla Yayınevi'ne ait 4 numaralı sözlük, taranan deyimlerin % 77'sini karşılarsa da ortalama değer % 60'lara kadar inmekte ve deyimlerin % 40'ına sözlüklerde rastlanılmamaktadır. Bunun yanında beş sözlükte ortak olarak bulunan deyim sayısı % 25'tir. Yani deyimlerin % 75'inin, sözlüklerin birinde bulunmama ihtimali yüksektir. Bu değerler, sözlüklerin, öğrencilerin ders kitapları ya da diğer okuma materyallerindeki deyimleri esas alarak ya da öğrencilerin gelişim düzeyine göre seviyelendirilerek hazırlanmadığını göstermektedir. Deyim sözlükleri, kapsamlı deyim sözlüklerinden kısaltılarak hazırlanmaktadır. Sözlük hazırlamada *küçültme* çalışması yerine, yeniden oluşturma yolu tercih edilmelidir. Hedef kitledeki öğrencilerin alıcı söz varlığına dâhil olma ihtimali olan deyimler, bu noktada yönlendirici olabilir. Sözlük hazırlayıcıları, öğrencilerin ve onların okuma materyallerinin söz varlığına dair yapılmış araştırmalardan da faydalanabilir.

Deyimlerin açıklanma biçimlerinde, ortak bir yol bulunmamaktadır. Bazı sözlükler, daha önce hazırlanmış kapsamlı deyim sözlüklerinden, doğrudan aktarma yaparak açıklama yapmayı tercih etmişlerdir. Farklı sözlükler kullanan öğrenciler, araştırdıkları bir deyim anlamını eksik ya da yanlış öğrenme riski ile karşı karşıyadır. Deyimlerin doğru olarak ediniminde, örnek görmek son derece önemlidir. Öğrenci, deyimleri örnek cümleler içinde gördüğünde, anlamı daha kolay kavrayacaktır. Bilge Kültür Sanat'ın sözlüğünün dışındakilerde, deyimler örnek cümlelerde kullanılmamıştır.

Birden fazla anlamı olan ve anlamlarında aşama özelliği bulunan deyimlerin açıklamalarında, belirsizlikler bulunmaktadır. Bu durum, öğrencinin deyim tek bir boyutunu öğrenmesine sebep olabilir. Sözlük hazırlayıcıları, birden fazla anlamı olan deyimleri, “;” ya da “,” işaretleri ile ayırmamalı, numaralandırarak anlam farklılıklarını belirginleştirmelidir.

Hiçbir sözlükte, benzer anlamı olan deyimler arasında *gönderme* yapılmamıştır. Eş ve benzer anlamlı deyimlerin, öğrenilmesinde ve söz varlığı unsurlarının arasında bağlantı kurulmasında, gönderme yapma büyük önem arz etmektedir. Sözlük hazırlayıcıları, eş anlamlı deyimleri gönderme ile mutlaka göstermeli, yakın anlamlı deyimleri açıklarken de yer yer göndermeye başvurmalıdır.

Deyimlerin anlamları açıklanırken, ortak bir üslup kullanılmamıştır. Sözlüklerde bazı açıklama ifadeleri, eksilteli cümlelerden oluşmaktadır. Deyimler sıralanırken öğrencilerin zihninde somutlaşmanın sağlanması için, ihtiyaç duyuldukça parantez içinde “birinin, birine, bir şeye, bir şeyin” vb. ek ifadeler kullanılmalıdır.

Sözlüklerin boyutları tanışabilirlik açısından uygundur. Ancak renk ve baskı açısından, sözlükler daha kaliteli olmalıdır. Sayfalar geçirgendir. Sözlükte madde başlarının kolay bulunmasını sağlayan kılavuz sözler, biri dışında hiçbir sözlükte bulunmamaktadır. Kılavuz sözler, tüm sözlüklere konulmalıdır.

Kaynakça

- Aksakal, M. (1997). *Deyimler sözlüğü*. İstanbul: Şenyıldız Yayınevi.
- Aksan, D. (2004). *Türkçenin sözcük varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksoy, Ö. A. (1984). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü-2 (Deyimler sözlüğü)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Baş, B. (2006). *1985-2005 yılları arasında çocuk edebiyatı sahasında yazılmış tahkiyeli metinlerin söz varlığı üzerine bir araştırma*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Benekçi, Ş. (2005). *Deyimler sözlüğü*. İstanbul: Damla Yayınevi.
- Güzel, A., Karadağ, Ö. (2010). *Türkçe eğitimi açısından okul sözlükleri*. Uluslararası 3. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nda sözlü bildiri. Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Karadağ, Ö. (2011). İlköğretim Türkçe sözlüklerinin hazırlanmasında temel ölçütler. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 30, 193-207.
- Levent, İ. (2010). *Deyimler sözlüğü*. İstanbul: Bu Yayınevi.
- Özdemir, A. (2010). *İlköğretim deyimler sözlüğü*. İstanbul: Bordo Siyah.
- Saraçbaşı, M. E. (2010). *Örnekleriyle büyük deyimler sözlüğü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Sinan, A. T. (2008). Deyim kavramı üzerine notlar. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 91-98.
- Türkçe sözlük*. Ankara: TDK. www.tdk.gov.tr
- Uluçay, M. (2011). *İlköğretim 6, 7 ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki söz varlığının ortaöğretim Türk dili ve edebiyatı ders kitaplarındaki metinlere altyapı oluşturmada yeterliliği*. Erzinan: Erzinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yıldırım, A., Şimşek, H. (2005). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, A. (2010). *Yeni atasözleri ve deyimler sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.